

Ա.Լ.Լ.Ա.Հ.Վ.Է.Բ.Տ.Ի.Ն.Ե.Ր.Ը

ՊԱՅԱՋԱՏՔ ԿԱՄՍԱՐԱԿԱՆԱՑ

Զ.

562 Թուականին Փոքր Գուտտինոս կայսեր ժամանակ Ներսէս Կամատրակոն, որ և Բասեղի ալ կ'ըսուէր, յառաջ Պարսից թագաւորին համարեւ էր, կ'երեւայ որ իր հօրեղբոր Ներսէս Պատրիկին պատճառաւ կայսերմէ երես պահէր էր, իրեն ֆնաս մը չըրէ, կամ ուրիշ մէկ առիթ մը կար գուցէ, որ պատմիչներ չեն յիշեր: Ետքը կրկին կայսեր կողմն անցաւ և արեւելեան զօրաց սպարապետ եղաւ, ու Պարսից Խոսրով թագաւորին դէմ շատ քաջութեամբ կռուեցաւ, և պարսիկներ զարհուրեցուց, սակայն կռուին մէջ սաստիկ վերաւորելով՝ ընկաւ: Մինչդեռ Պարսիկներ կ'աշխատէին զինքն գերի բռնել,

իր Սահակ եղբայր արծիւի պէս վրայ հասաւ ու աղաւտեց: Մեր պատմիչ չիշխեր Ներսէսին զաւակ ունենալը, այլ միայն կը հետեցնէ որ այս երկու եղբարքն ալ շատ քաջութիւններ ընելէն ետք՝ այս անցաւոր կեանքը անանց կենաց հետ փոխեցին, և թէ Սահակ սպարապետ իր քաջութեամբ ժառանգ թողաւ իւր սքանչելի որդին Ներսէս:

Է.

591. Թուականին Մօրիկ հայկազուն կայսեր զուտն էր այս Կամատրական Ներսէս², որ Արեւելեան բանակին՝ Պարսից թագաւորին դէմ՝ Սպարապետ կարգեց, ու Մուշեղ Մամիկոնեան իշխանին օգնական զրկեց, որոնք մեծ քաջութեամբ կռուեցան Պարսից դէմ, յաղթեցին անոնց, ու Հայաստանէն դուրս մերժեցին: Բայց երբոր 603 թուականին Փոկաս կայսր զուխ քաշեց, Մօրիկ Հայկազուն կայսր սպաննել տուաւ, ու ինքն անոր տեղ անցաւ նէ,

1. Ներսէս Բանեցին չէր Պարսից դէմ պատերազմողն ու ճանողն, այլ Սահակ եղբայր Ներսէսը, զոր վերջ յիշեցին: Անճիշդ է համարել որ պատմիչներ Ն. Բասեղայն համար բան մը չեն յիշեր: Պրոկոպիոս (պատմիչ. Գաթ. Բ. 13. 16. 18) կ'աւանդէ թէ Գուտտինոս Ներսէս պատրիկին հետ 5,000 սպառազներ զօր զրկեց իտալեա Բելիսարիոսին, որոնց հետ և ստանդին զուգը մ'աւ Հայոց, և թէ ստանդ էր հրամայէր Ներսէս Բասեղի (տես Դանե Հ. Մ. Չամչեան պատմ. հատ. Բ. եր. 267-270): Իսկ Բասեղայն որդին Սահակ, և սորա որդին Ներսէս ուրիշ պատմիչներ չեն յիշեր ընդհակառակն, ուստի կարելի է Ե. զիտում յիշուածներուն հետ նոյն համարել զստանդ, որոնք հաւանաբար հոս կրկնուած են: Ի զէպ՝ այստեղ եւ պէտք եմ գտնողի որիշ երկու Կամատրականներ, — թերեւս փոքր ինչ երէց կամ կրտսեր ժամանակաւ, — որոնց առաջինը կը յիշատակէ Չ. դարու երէ ծանօթ՝ քայց հետո պատմիչ էր՝ Գրիգոր: Արդ այս Ս. Թաթլոյ և Վարդէի հետաքրքրական պատմութեան մէջ, յետ պատմիչ Ս. Վարդէի կամ Գրիգորի նշխարներուն յայտնուելը, կը յարէ: «Ապա Դուսիք իշխանն Կամատրակոն շինէ զտեղին, անուանելով զնա Կրտոյ Վաթք, և զճեղ զեպ ի Բաղրեանգադ: Հաւատարմէն այս Դուսիք Կամատրակոնը՝ Բաղրեանգադ և Արշարաղանց աղբիւրն մին ըլլաւու էր, և կ'աղբիւր 557-574 թուականներում: Իսկ երկրորդ կը կոչուէր Զուրպի, ի թէ սպառազներին մը լէ զի Ս. Երեմկոնի կը գրէ իր առեղծուածներուն մէջ. «Ի ժամանակի ապստամբութեան Հայոց ի Պարսից, և սպաննուելոյն Կամատրակոնն Զուրպի գիւղերն»: Անիւշան (Երեմի, եր. 5) յամեն 571 պատճառէ կ'ընշանէ այս զեպը: Նոյնը ունի Դանե Չամչեան (Պատմ. հատ. Բ. եր. 284): քայց բերդաշինական պատմագրաց համաձայն՝ Վարդան Բ. Մամիկոնեանին կը վերագրուի այն: Առանց մերժել.

լու յոյն պատմագրաց վկայութիւնը, որոնց կ'ը համաձայնի Դանե Ս. Արդիկ, շատ հաւանական է՝ որ քաշարի Կամատրակոնները այս մեծ զէպքին մէջ եւս զործակից եղած ըլլան Մամիկոնեաններուն, քայց յամեն 572 և ոչ թէ 571-ին:

2. Այս Ներսէսը՝ զոր անանունը Կամատրական կ'անուանէ և Ներսէս Բասեղայն որդի, իրեն վերջնականապէս տարեթիւնը ու Մուշեղ Մամիկոնեանին հետ ունեցած նիդակակցութեամբ — Մօրիկ կայսրի օրով — Չամչեանին (Պատմ. Բ. հատ. եր. 292, եւն) զբաժնի քաջ զուգընթացաւ: Այս իր շնորհ կերպարանաւ և հանճարաւ շատ մարին համար մտնի ալ անուանուած է ժառանգակից բանաստեղծին Կրիտպոսէ: [Ե Բայ (Hist. du Bas-Emp. X. 166. 259, 332 ճ) Չ. դարու վերջեր Ներսէս անունով հայապիւր իշխան մը կը յիշէ՝ իր կուսակալ Դարայի, զոր Աւերա՝ Կամատրական կը համարէ: Անոնց նշխարներին անկէջ իսկ յայտնի է, զի Պարսից թագաւորը Խոսրով անոնց օգնութեամբ Վահրամայ սպառազներ յաղթելէն ետք՝ Մերձայն հետ Դարա քաղաք եւս Մօրիկ կայսր կու տայ և Ներսէսն ալ մեծամեծ պատիւներով կը պատուէ (տես Չամչեան, Պատմ. հատ. Բ. եր. 299): Ուստի հաւանաբար այդ զէպքին ետքը կողմնակալ կամ քաղաքապետ կարգուած ըլլալու է Դարա քաղաքին:

Աւաման կամ Աւեմ գիւղի հնագոյն արձանագրութեան մը մէջ (տես Աւելանի Երեմի, եր. 125) — որ գրուած է Ներսէսի 27 երրորդ տարին, այն է յամի Տեսան 636-637 ըստ Անիւշանի, — կը յիշուի Երեմկոյ և Արշարուանց տէր Ներսէսը (Կամատրակոն) մ'աւ, որ ի լուսնութեան թողալ է անանուն ճնդիւնալը: Սկզբու պատմիչն եւս, ժամ յամի 652, առանց յատուկ անուանակոչութեան՝ քայց յայտնի թուով Երեմկոյ իշխաններ կը յիշէ «Երեմիա յողշոյն Կոստանդին կայսեր ի Կարեն»:

Ներսէս Կամարական իր բարերար Կայսեր մահուան վրայ շատ ցաւելով ու վշտանալով, Փոկաս կայսերմէ ապստամբեցաւ. Փոկաս ալ հնարքով ձեռք բերաւ այս քաջ զօրագետը և ողջ ողջ ալրեց կրակին մէջ իայց Պարսից խոտով թափաւ, որ շատ կը սիրէր զՄորիկ կայսր և զՆերսէս Կամարականն, զօրքով Փոկաս կայսեր վրայ յարձակեցաւ, Յունաց յաղթեց և մինչեւ իւսկիւտարի մօտեցաւ, շատ քաղաքներու տիրեց, Երուսաղէմ քաղաքն ալ առաւ և Քրիստոսի սուրբ խաչը գերի տարաւ: Այս քաջագուն Ներսէս Ապետին երկու որդիք կային, Կ'ըսէ նոյն պատմիչ, Արօր և Ս Կանդարաւ, որոնք իրենց նախնեաց պէս, գրեթէ կեանքերնին միշտ կուրնէրու մէջ անցուցին Պարսից և Հազաւ րացւոց դէմ:

Ը.

650 Թուականին երբոր Հազարացիք Հայաստանի մէջ ծաւալեցան մինչեւ Կարնոյ գաւառը տիրեցին, և գայիբու պէս

1. Այս երեք Կամարականներն երկուցին անուանըզ ցանց ըրած է յիշել անանուն պատմիչը, սակայն Արշալուծեաց եպիսկոպոսաց Յանկին մէջ կը յիշուի Գաթիկ Կամարական մը՝ այսպէս, «Գրիգորիս ամս ԻՊ' մնչիւն ճԾԺԲ Թուական նոր առաւարին (— 706) լինի այս, յորում արար ցնաակալսին եկեղեցւոյն Վարդանանքատի Գաթիկ Կամարական, և ճշաւ լուր տեսնեալք' Քէ դուստր Վահանայ Պատրիկն զիստովնողական անուն ժառանգեաց, վասն Քրիստոսի Աստուծոյ չարչարեալով ի Խառան Մէջագետաց, Գրիգորիս նոյն եւս այլ ամս Իս: Շատ հասնական է որ այս Գաթիկս եղած ըլլայ Սահակ Կամարականի լուծած որդւոց մէկը, ինչպէս Թուականն իոյ նոյնը կը հաստատէ, Գարձեալ' վերն առանց անունս յիշուած Վահան պատրիկ «գուտաբն» նոյն և դած կ'երեւի բնագրի մէջ յիշատակուած Շուշանի հետ, որ ինձ հակամամանակագրական կը տեսնուի և յոյժ շփոթ, զիտեղծ որ բնագրի յաջորդ առիցեում Վահան պատրիկը՝ իրեն որդի Ներսէս Ապետի կը ներկայանայ, և այս 789 Թուականին իոյ հարը: Այստեղ ազգաբանութեան անանուն ճշգրտեալ և կամ Քանան մարդագաղտը չարաւոր կերպով շփոթել է այս և յաջորդ զիստ' իրարմէ որոշ Թուականներով ապրող երկու Ներսէսները և Վահանները: Եւ այդ շփոթութիւնն երեւելու համար պէտք է պարզել այսպէս: Այս Ներսէսը նոյն է Էդարուն վերջը պայծառ ժայռոյ և Կարկայ և Արշալուծեաց արեւը հետ, զոր Անանիա և Փրիմն Շիրակացիք և Գրիգոր Արշալուծին «Ներսէս Կամարական, Ավերիպապա Պատրիկ և շինջո կիկեցեաց» կ'անուանեն՝ դրուատեց, Յամն (685)–(691) Բուստինեանս Բ. կայսր Հայաստան այցելած ժամանակ զինքը իշխանապետ և

չորս կողմն տարածվեցան, այս քաջ իշխաններ անոնց դէմ կ'ենալու բաւական ուժ չունենալով, ամուր բերդերուն մէջ քաշվեցան, երբեմն ալ Տայոց ամրոցներու մէջ մնացին. ստոր համար ալ առաջու պէս այս երեւելի քաջ իշխանաց անունները ստեղծ պտէղ չեն յիշուիր: Սակայն, Կ'ըսէ նոյն պատմիչ, որ Արշոր ու Սպան դարատ Հազարացւոց զխաւորին հետ բարեկամացան և մեծ մեծ պատերներ առին և արտօնութիւնք իրենց գերդաստանին համար: Արշալուծին վեց հատ մանչ զաւակ կային, բայց Սպանդարատ մինակ մէկ զաւակ մ'ունեցաւ Սաւակ անուն: Արշոր իր երկու որդւովք մէկ պատերազմի մէջ մեռաւ, Սահակ իշխանութեան յաջորդու թիւն առաւ Հազարացւոց իշխանէն 705 Թուականին: Սահակ երեք՝ որդի ունէր, անդրանիկին անուն Արշակ էր, և այս Արշակին որդին Ներսէս Կամարական՝ Սմբատ իշխանին հետ միաբանեցաւ և շատ քաջութիւններ ըրին Հազարացւոց դէմ. բայց այս պատերազմներու ընթացքին մէջ Ներսէսին Շուշան աղջկին գերի ընկաւ Հազա-

կարգի Հայոց վրայ, Կուչապաղատ պատուաւումը, իր ձեռագործ թուղին եկեղեցւոյ արձանագրութեանց համաձայն, զորս կը յիշէ Աւերան, այն տեղ յիշատակուած Շուշանը՝ Ներսէսի կ'ընէր. սա ունէր նաեւ Հրաչապ որդի մ'ալ, որ մի անունու պատմիչ աղքէն զիսպիք է անշուշտ:

Սորս պայպաւան էր Վահան պատրիկ Կամարական, որ, որուն կ'ընծայէր՝ Բ. դարու առաջին քառորդին՝ Գրիգոր Արշալուծին «Բնիկընուածոց մեկնութիւնք», կուշելով գինքը միաւորապէս Է. Պաշլուանին, Ստ. Արցղիկ՝ Ներսէս կը կոչէ զինքը շփոթելով Քրեւա, իր հօրը Ներսէսի հետ: Սա տեսնելով ազգին աղանդը՝ յամին 690–1 առանձնացած է Բագրեւանդայ Ս. Աստուածածին վանքը և խիստ ճշմութեամբ անցուցած իր կեանքը լսեն Չափեան Պատմ. հա. Բ. եր. 378):

Իոյ յաջորդ, այն է Թ. դիտած, յիշատակուած Ներսէս Ապետն է հայ պատմագիրներուն ծանօթ և Շիրակայ վերջին տարը՝ Ներսէս Կամարական, որ Բ. դարուն վերջը ժամանակով, ըստ Հ. Աւերանի, անպարժօրէն իրենց հօրենական կայունները՝ Արշալուծիք և Շիրակի Բագրեւանդեանց, իրենց սնով՝ անդով գնացին ու Հաստատուեցան Շաղպաղի մասը և անմալիկի բերդը Վարդապետի: Եւ վարք յիշուած Վահանն ալ այս վերջին Ներսէսի պալագաւան է՝ ինչպէս ժամանակն իոյ կը ցուցնէ յայտնապէս:

Ուրիշ պատմագիրներու լսած այս կէտն է ահա՝ որ կը շարունակէ մեր անանուն պատմիչը կամ ժամանակագիրը յաջորդ Կամարականներուն պատմութիւնը, որը որքա՞ն առատ է նայնման անուններով՝ այնչափ ալ աղքատ է և ազաւաղ պատմական արարուածներով:

րացւոց ձեռքը, որ հաւատքին վրան հաս-
տատ կենալուն համար դառն չարչարանք-
ներով մարտիրոս ըրին:

Թ.

789. Մինչև այս թուականը կամա-
րականաց ձեռքն էր Բասենի գաւառն,
բայց երբոր Հագարացիք շատ զօրացան,
անոնց բռնութեան չկարենալով դիմանալ՝
ան գաւառէն բոլորովին ձեռք քաշեցին.
և Շաղագոմ գացին իրենց Վարայր-վարոյ
բերդը, ուր շատ շինութիւններ ըրին: Աս
միջոցիս Դիրսն՝ Ապոստոլն որդիք Վարի,
Վլանսն և Գաղատն աւելի զօրացան, բայց
լեւոն ու Կոստանդին պատեկերամարտ կայ-
սերացմէ՛ զգուցելով, մէջ քանի ժամանակ
և ոչ միշտ Հագարացւոց անձնատուր եղան:

Ժ.

829. Թուականին Թէոփիլոս կայսր,
երբոր Հագարացւոց վրայ յարձակիլ ու-
զեց, Վարի կամաւարականին Կոմսութեան
պատիւ տուաւ, և անոր երկու եղբարքն
ալ իրենց քաջութեան համար պատուեց:
Խաղտեաց գաւառն, որ Տրապիզոնի և
կարնոյ մէջ կ'իյնայ, բոլորն ալ լազիս-
տանի մէջ մասին հետ աս երեք իղբարց
կառավարութեան յանձնեց: Ասոնք իրենց
կենանքը երբեմն պատերազմի և երբեմն
խաղաղութեան մէջ անցուցին, և իրենց
յանձնուած գաւառները ծաղկեցուցին ու
հանդիստ պահեցին: Վարդ կամաւարակա-

նին մեծ որդին էր Մուշեղ, և Մուշեղի
որդին Սահակ: Յովհանէս Չմշկիկ կայսեր
համար ոմանք և այլն պատմիչն կը գրեն,
որ Սահակ Կոմսարութեան Արտապա-
նէն ծներ է՝ 963 թուականին՝ և Թեոփիլոս
Խաղտեաց իշխունին քսեմ է: Այս միջոց-
ները ծաղկեցան Բագրատունիք, շատ զօ-
րացան և մեծ մեծ յաղթութիւններ ընե-
լով թագաւորութեան պսակը և թագ ա-
ռին: Անոր համար Հայոց ցրուած իշխան-
ներ անոնց բով ժողկեցան, հոգի առին և
իրենց գաւառներու տիրեցին և կորսնցու-
ցած իշխանութիւնը ու պատիւ նորէն
գտան: Եւ ասկէ ետքը մեր պատմիչը կամ-
սարականաց ազգաբանութիւնը ասանկ կը
շարունակէ, Սահակի որդին Վրանատ¹, և
Հրահատի որդին Վաւոն, Վահանի որդին
Բագրատոս, Բագրատի որդին Դիրսն,
Դիրսնի որդին Արշօր, Արշարի որդին
Շուարշ, Շուարշի որդին Վարդան Հօր,
որ իւր քաջութեամբ և անյաղթելի ա-
ւարիւմեամբ անուանի եղաւ, ու Բաբեղդի
իշխան կարգեցաւ: Այս միջոցներս Յու-
սուփ ամիրապետ Հայոց երկիրն աւրեց
աւերակ դարձուց: Շատ իշխաններ սպան-
նեց, և շատերը ըրիստոնէութեան համար
նահատակեց: Կամաւարական իշխանը ասոր
ասէն Շաղագոմի և Տայոց ամուր բերդերու
մէջ կը պատուապարտէին: Կրեմէ՛ այս ժա-
մանակներու մէջ էր որ Դաւիթ կուրպա-
ղատ զօրացաւ. որուն քաջութեան գործ-
քերը իրեն ժամանակակից պատմիչներ
պարագայով կը զրեն, մեզ աւելորդ է
կրկնել: Կամաւարական Վարդան հօրին

1. Այս պարզ անունացուցակը՝ առանց որոշ ժամա-
նակի և ուրոյն պատմութեան՝ նախապէս ըստմին կը
հաստատէ. բայց բոլորովին անշիմն է՛, զի յամին 1044
կը յիշատակուի (Չմշկեան, Պատմ. հտ. Բ. եր. 927)
Լաւանտ ոմն՝ առանց ազգանունի՝ իւր գործակալ Գր-
Մաքիսարոսի: Վաւոն և Բագրատու կը յիշատակուին առ
կ. Պերփեռուէնի (տես Չմշկեան, եր. 726) յամին
898, բայց առեմի իւր Բագրատունի: Յամին 908 կը
յիշուի (Չմշկ. եր. 431) Վարդան ոմն՝ Հայկական առա-
քինի, որ կայսր ընտրուելուն համար՝ Դիմիկիսոս քրո-
նաւորի՝ գինքը կը կոտորեցին, որուն համար նա ալ կ'ա-
ռանձնանար ի Պրսոի և աջօթից կը պարապէր: Դոյն
տեղ և մի և նոյն թուականին մօտ, ալն է յամին 892,
կը յիշուի նաեւ Արշաթի հայազգի մը՝ որպէս Կանձա-

պետ և Պատրիկ, որ Նոյնպէս ունեցած կ'աւանդուի յու-
կամս Վարդանի բաղդն և զգրագրութիւնը: Դիրսն մը
կը յիշէ Մոս. Բուշայեցի 1166-1167 թուականին, կո-
չեմով զինքը. «Իշխան Հայոց ի Բաբեղանդ գաւառէ»,
Կազդիկի նման կորովի և յոյժ հանձարեղ իմաստասէր
էր, որ ուսած էր համբաւաւոր Արդինայի մէջ: Ահաւասիկ
համարուն և պատմական անուններ, որոնց սակայն կը
պակսի Կամաւարական մայրնունը: Բամնայն զգալ՝ կա-
նոյ ինն ասոնցմէ ոմանք հայրենի պաշտպանութեամբ և ու-
մանք ալ մայրենեօք ըլլալ Կամաւարական, ինչպէս որ
էր Տղա Վաւիլը, որ ըստ վկայութեան Ունայեցւոյն
յամին 1112 յաշրդեց Գող Վաւիլին իշխանութեան
մէջ, զոր մեր անանուն հեղինակը ըսած է:

արժանի յաջորդ եղաւ իւր որդին Ներսէս ֆալազուն:

ԺԱ.

1049) Թուականին՝ Կարնոյ գաւառին մէջ երեւելի էր Արծն կամ Արզն քաղաք, որ թէոդուպոլիս քաղաքէն երեք ու կէս ժամ հեռու է՝ արեւմտեան հիւսիսի կողմէ՝ թեղաւոր ըստած լեռան ստորոտ, որ հիւսիս Գլորարդ կ'ըսուի: Այս քաղաք բերդ չունէր, մէջը երեք հարիւր հազար բնակիչ կար, և ութ հարիւր եկեղեցիք. Պարսիկք և Սկիւթացիք այս քաղաքին վրայ յարձակեցան, շատ մարդիկ ջարդեցին, քաղաքը առին աւերակ դարձուցին, և շատերն ալ գերի ըրին. այդ աղէտալի ժամանակին մէջ Ներսէս կամաւարական թեմուս օգնութիւն գացեր էր անոնց. քաջութեամբ կռուեցաւ, կ'ըսէ մեր պատմիչը, ու նոյն պատերազմի մէջ մեռաւ: Տուղրիլ Պարսից թագաւոր այս մեծ քաղաքը աւերելէն ետքը՝ շատ կողմերու տիրեց, շատ քաղաքներ աւերակ դարձուց, շատերն ալ սուրի բերան մատնեց և գերի տարաւ: Ասկէց ետքը կամաւարական իշխանաց գրեթէ լոկ ազգաբանութիւնը կը շարունակէ մեր պատմիչն, առանց անոնց մէկ երեւելի զորքը նշանակելու. և կ'ըսէ որ Պարսից, Սկիւթացուց և Հազարացուց բռնութենէն շատ տկարացան ու թշուառացան. իշխանք միշտ ամուր բերդերու մէջ թագստի կենալով կենանք կ'անցնէին, և ժողովուրդը հարստահարութեանց և կեղեքմանց մէջ մինչեւ աշխարհաւերն լանկիթիմուր և մինչեւ վիշտասաներորդ դարը, այս է հոգար թուարանէն մինչեւ 1515 — 20. որ առան մեր պատմիչին շարունակութիւնը ուրիշ մը կը սկսի, միշտ աղէտալի դէպքեր անպակաս մէկ զմէկը յաջորդեցին, և իսկ կամաւարական ցեղը թէպէտ տկարա-

ցաւ և թշուառացաւ, բայց իր նախարարութեան պատիւը չկորուս, իւր Ազնուակահութեան շարունակ յաջորդութիւնը պահեց մինչեւ ցայսօր, վարդան հզօր կամ սարականին որդին Ներսէս, անոր որդին Սիմոն պիկ, Սիմոն պէկին որդին Մարտոստաղ, Մարտոստաղայի որդին Մելիք Սուհակ, մելիք Սահակի որդին Արշակ, Արշակի որդին Ներսէս, որ Լանկ թիմուրէն ետքը զօրացաւ, կ'ըսէ պատմիչն, և օսմանեանց հաւատարիմ ըլլալով՝ իրեն պէկի պատիւ տուին և միանգամայն Բարբերի ու Սպերի կողմին կառավարիչ զրին. վասն զի օսմանեան թագաւորին ու մեծ բղելիներուն շատ սիրելի էր, կ'ըսէ: Կենւայ և շատ հաւանական է, որ մեր պատմիչն իւր այս ազգաբանութիւնը և պատմութիւնը այն Ներսէսին խնդրանօք շիներ է և ասոր կը նուիրէ: Այս Ներսէս իշխան ետքը հաւատքին համար նահատակուեցաւ, երկու հատ որդիք թողով, Արշաք և Ներսէս, որոնք անկէ ետքը Մելիք անունով կը յիշատակուին: Այս անցալ թուականներու մէջ Լանկ թիմուրի և անոր յաջորդ թաթար խաներու Հայաստանին մէջ ըրածներ ու աւերածութիւնները բոլոր գրեր են իւր ժամանակակից պատմիչներ. մեր համառօտ ոճը չներեր մեզ մի առ մի գրելու զանոնք: — Մեր պատմիչն այս միջոցներ կամաւարականաց մէկ մասնաւոր զորք մը չյիշեր, բայց անոնց գերի իյնալ կամ իրենց տեղերն գաղթական ըլլալն ալ չի ցըցներ, որով ճիշդ կ'իմացվի՝ թէ ասոնք իրենց գերդաստանը քաջութեամբ կը պահպանէին Տայոց անառիկ բերդերու և քարայրներու մէջ:

Հայաստանի վերջի աւերիչն եղաւ Շահարա՝ Պարսից թագաւորն, ան ատեն Հայաստանի մեծ մասն օսմանեան պետութեան ձեռք էր, որ Շահարաս թէպէտ ընչ մը տեղ յառաջ խաղաց, բայց ձեռք անցած երկրի Հայոց ժողովուրդը գերի պէս ընեց իր տէրութեան մէջ տարաւ. այս բռնաւորս Շաղազովի և խաղտեաց գաւառները չանցաւ, և անոնց բնակիչնե-

1. Քաղաքի նկարագիրն, առումը և այլն, — տարբերով հանդերձ, — Չամչեանի պատմութիւն նման է (տես Պատմ. Հայ. բ. եր. 348), ուր սակայն այս Ներսէսի մամարականին անունը բնաւ չյիշուի և ոչ իսկ Լաստիկեղացոյ, Առողկայ և Մատթ. Ռուսայեցոյ քով:

րուն ֆիասս մը չկըցաւ տալ. վասն զի Սինան փաշան շուտ մը հասաւ անթիւ զօրքերով, և Պարսիկները բոլոր Հայաստանէն քշեց հանեց՝ սաստիկ ջարդ մը տալով, ու անոնց բռնութենէն ցանուցիր եղած ժողովուրդը ամէն ալ բերաւ իրենց տեղերը նստեցուց և խնամեց:

ԺԲ.

1606 թուականին երբոր Սինան փաշան մեաւ, անոր ձեռքի տակ եղած փաշաներ ու պէկեր ինքնագլուխ եղան, մէկ մէկու դէմ կուր բացին, թագաւորէն սպըստամբեցան, ու սկսան խեղճ ժողովուրդը նեղել ու կեղեքել. ասոնք ճէլալիք ըսուեցան, որոց զլիաւոր ու անուանիք էին Քանաքըրլի Մէհմէտ, թոփալ (սաման և Գէօօղլի Հիւրիշան, և այլն: Աս ճէլալիներու ժամանակը Կամասարական իշխանքը իրենց նախնեաց քաջութեան հոգին առին՝ ազգը և ընտանիք ասոնց ձեռքէն պաշտպանելու համար, ուստի Այրշաքի որդին մէկիք Մանուկ և իւր որդին Սահակ Հայոց քաջ երիտասարդները իրենց հետ միացընելով՝ հայրենի ամրոցներու և բերդերու տիրեցին և զօրացան, անանկ որ ճէլալիք ալ անոնց զաւառները երթալու չէին համարձակեր: Երբոր Տէրութիւնն այս ճէլալիները վերցուց և քիչ մ'ատեն խաղաղութիւն տիրեց, ասոնց երեսն փախըստական ժողովուրդը իրենց տեղերը դարձան: Եւ անկէ ետքը, 1652 թուականին¹, լատին քարոզիչներու ձեռքով ուղղափառութեան հաւատքը տարածվեցաւ Տայոց

և Շաղագոմի զաւառներ, ան ատեն Կամասարական Սահակ և իւր որդին Ներսէս, ուղղափառութիւն ընդունեցին, և Էրաշխուտ աւանին մեծ մասն ալ անոնց հետեւեցան: Սահակն մահմէտականաց հարկապահանջութիւնք սաստկացան օրէ օր. անոնց բռնութեան չղիմանալով Տայոց, Ռիտեաց և Շաղագոմի ժողովուրդը սկսեցին հետ զհետէ մահմէտական ըլլալ², անանկ որ Շաղագոմ զաւառ զրեթէ տասն գիւղ հազիւ քրիստոնեայ մնացեր էին, և անոնք ալ դառնալու վրայ էին: Այսպէս կը գրէ միւր պատմութեան անանուն շարունակողն. « Ներսէս Կամասարական ոչ « կարաց զիմանալ բռնութեան Տահակաց, « որ զօր ամենայն նեղէին զիս, թող զի « և ինքն իսկ ֆրանկացեալ էր՝ ստիպէին « զքրիստոնեայս ի տաճկութիւն դառնալ. « զզին Մահումէտի ընդունել և սալապաթ « զալ, թող զայլ հարստահարութիւնս, « զորս Ենիշաքիք, տէլիք, և հայթայթքն « առնէին նոցա, որոց զլիաւորն էր ու « բացանք Պէթի պէկ, որ ընդ անցաւոր « փառս աշխարհի փոխաց զլոյս հաւ « աստն իւր, և փոխարէն իւրոց ուրացու « թեանց ընկալաւ ի մեծ բղէշիւն Կարնոյ « զիցդայ գիւղն թորթոյ, և ապա ի « բռնութենէն ուրացողին պաշարեալ՝ զրեւ « թէ մեծ մասն Շաղագոմ զաւառին զմէհ « մէտականութիւն ընկալաւ: Ապա ամենեւ « քեան եղեն զող և աւազակ, որք սկսան « անթիւ չարիս հասուցանել քրիստոնէից « զեկեղեցիս նորս ի մզկիթ փոխէին, և « է գի վերիվարս իւրեանց կապէին ի « մէջ սուրբ տաճարաց՝ ի պղծել զսուրբ

1. Աս թուականն առաջ իսկ ուղղափառութիւնք տաւ ըստեւած էր այդ կողմը, ինչպէս որ անկեւիկ տեւառի Միքայէլ կաթողիկոսի յամին 1564 առ արեազան Պապի Պիոս Գ. գրած պաշտօնական թղթին, և Գրիգոր Ս. Պապի յամին 1584 ճանաձ կողովակէն և Հայոց վրայ ցոյց տուած գուրդուրանքէն ալ: Իսկ յամին 1652 ի Տայս զրկուած լատին քարոզիչներու մասին զոր կը յիշէ Բաճանս վարդապետ — իբրեւ եղական ղեկաբ մը, — և ոչ իսկ ինչստականութիւն մը կը դանենք Չամչեանի ծով պատմութեան մէջ: Ո՛րք էին կամ ի՞նչ Կարգէ կարծեք թէ զիմամբ ըսուած է:

2. Սահակի գիտել կու տանք որ՝ ո՛չ Արք. Թաւրիզեան, ոչ թոփմ. Մեծփոքոյն, ոչ Զարցարիս Սարկա-

ւազի և ո՛չ ալ Իրեմիա Չէլէպիի պատմութեանց մէջ հաւելի պիտեցայ ևս միւլ. զարու երկրորդ կէսին կատարուած ամբողջ հայ դաւաճներու մահմէտականացման վրայ ո՛ր և է անկարի մը, թող թէ այդպիսի անուան մը: Զարմաւաշի է զարմեալ, որ այս պատմիչներս որ սովոր են մեծնեղով նկարագրել ուրացութեան որ և է մասնական ղեկաբ, առոր վրայ լուծիւնն պահած ըլլան: Այս իսկ ղեկաբի է որ (Մահմեդաց ցով տառիւն անդամ Ֆէրիճ (— յաղթող) մահկերք գործածողն եղաւ Կ. Պոլսիս առնողը՝ Սուլտան Մէհմէտ Բ. ուստի ուրացեալ հայրու համար անսպասելի բան մ'էրու ինքեան մի և նոյն շքեղ տաղարօք կրէն՝ միայն հաւատարաց ըլլալուն կամ ընկուն համար:

« տեղիս, զուստեմս մատաղս և զկոյս
 « աղջկունս բռնի յափշտակեալ ի ծնո-
 « դացն թուրքացուցանէին. զանդս, զչա-
 « յիրս և զպարտէզս նոցա ինքեանց սե-
 « փականէին: Զայս և զտոցին նման ա-
 « դէտալիս և զթշուառ հետեւութիւնս ի-
 « ըացն տեսեալ և մտախորհ եղևալ կամ-
 « սարականն Ներսէս, որ առ ժամն մէլիւր
 « և զխաւոր էր Հայոց ազգին, և էր
 « սիրելի յաչս ոստիկանին Կարնոյ, և
 « զելս իրանց չգտեալ՝ հրամանաւ նորա
 « առ զընտանիս և զազգակիցս իւր և
 « զամենայն բնակիչս Երաշխուտ աւանին
 « և այլոց զիւղորէից որ ի հաւատ քրիս-
 « տոնէութեան կային դեռեւս, փրծեալ ի
 « ձեռաց ուրացողին Ֆէթիի, գնաց նոքօք
 « հանդերձ ի մերձակայ գիւղօրէս Կարնոյ:
 « Բայց կամսարականն՝ ինքն որ էր մեծ
 « համբայ և մէլիւր և այր անուանի նստաւ
 « ի Հինձք գիւղ Կարնոյ. ուր բազմաւ-
 « թիւն էր Վրիստոնէից և մեծ կուսու-
 « կալն այնպէս պատշաճ դատեցաւ նմա...
 « Նա անդ ելից զաւուրս իւր ի բար-
 « ւոր ծերութեան, իւրոց նախնեաց և
 « անուան իւրոյ եթող ժառանգ զորդիս
 « իւր, որոց երկուցն անուն էր Ստեփ, և
 « նա և զթոռունս իւր: Ահա ցայս դար
 « եհաս սոյնգունակ շարունակութիւն կամ-
 « սարական ազգին, որ կորոյս գնախնի
 « վայելչութիւն և զգառս իւր: Թող աղիտ-
 « զորմ լացցէ Հայաստանն զղիւցազուն
 « նահատակս իւր զոր կորոյս և միւս ան-
 « զամ գտանելն յանհնարիցն է »: Այս
 խօսքերով կը լմացնէ, մեր պատմիչին ա-
 նանուն շարունակողն, կամսարական ազ-
 գին շարունակութիւնը, զորն որ ես հիմա
 կը փափաքեմ լինեն շնծոյց, թորթումայ
 և Կարնոյ հնագէտ ծերերու պատմութիւնաց
 և աւանդութեանց հետեւելով, բայց առանց
 ստույթեան ճիշդ եղեալն և ստոյգը պատ-
 մելով, միշտ համառօտ կերպով մը:

ԺԳ.

1694 թուականաց մօտեր կը վախ-
 ճանի Ներսէս կամսարականն, որուն գե-

րեզմանն Հինձք գիւղին գերեզմանոցն է,
 որուն գերեզմանաքարին վրայ ալ գրուած
 է իր անուն, ըսաց այն տեղի ծերոց մէկն:
 Ես շատ փնտռեցի, չգտայ: Գուցէ հողուն
 տակ ծածկվիլ է, կամ վերցվեր. մինչեւ
 ասոր օրը այս գերեզմատանին մականունը
 կամարերեք կամ Գամարերեք էր: Ասոր
 միւս որդիք քանի ըլլալ յայտնի չեմ գի-
 տեր, բայց մեծ որդին Սահակ ան ատեն
 անուանի էր. ասոր ալ վկայութիւն կը
 բերեմ Շիպակցի տիրացու Անաստասին
 պատմութիւնը: Այս տիրացու Անաստաս՝
 կրօնիւր Հայ Հոռոմ էր, 90 տարուան,
 ծականկան մարդ մը, այն կողմի հին բա-
 ներու շատ տեղեկութիւն ունէր. ինքն ի
 բնէ թորթումու Շիպակ գիւղէն էր և 1828
 թուականին Ռուսին տէրութեան մէջ գաղ-
 թեալ էր տունով ի Տաշրապ գաւառ՝ ի Խաղ-
 կի, ու գիւղ մը շիներ էին իրենց հին
 Շիպակի անուամբ: Ես երբոր Տիփսիս
 1846 թուականին գէպ յԱխալցիիս կը
 դառնայի Նոյն ճամբով, օր մ'այն գիւղ
 կեցայ այս մարդուն տունը. ասիկա շատ
 հին բաներ պատմելէն ետքը, խօսքը Ալ-
 լահվարտեան գերեզմատանին վրայ դար-
 ձաւ, ըսաց որ « իմ հայրս՝ Ալլահվէր-
 « տիին հայրը Ստեփ քահանա լաւ կը
 « ճանչնար և անոր բարեկամն էր. ա-
 « սոնց ցեղը Ֆոսանկ էին՝ իրենց բուն
 « զեղ Խաշուտ կամ Երաշխուտ՝ մեր Շի-
 « պակէն շատ հեռու չէր. այն գեղին
 « մարդիկ չըգիւրիւմի գեղեր չուեր էին,
 « գեղն աւերակ մնացեր էր, հոն գտնւ
 « պահուած կայ կ'ըսէին. անգամ մ'ես
 « ալ, տղայ էի դեռ, փնտռելու գացի.
 « տեղ մը փորեցինք՝ իսաջ քար մը ելաւ,
 « որուն վրայ սասնկ գրուած էր. «կամ-
 « սարական Ներսէս նահատակին գերեզ-
 « մանն է, որուն սուրբ մարմինն» են...
 « Ասկէց անդին քարին մնացեալ կտորն
 « կտորեր էր: Դարձեալ ըսաց որ՝ իմին
 « հայրս կը պատմէր միշտ գովելով ու
 « կ'ըսէր, թէ կամսարենք հնուց ի վեր
 « շատ երեւելի ազգ էին և մեծ տուն մը,
 « որ փաշայի ուժ և զօրութիւն ունէին:
 « Թորթում իրենց ձեռքն էր, այս մեծ

Կ Կ Ո Ւ

(Այլիշամի ծննդագրութիւն)

« Բերդերն ու եկեղեցիներ, որ հիմա աւ-
 « ւերակ են, բոլոր անոնց շինածն է.
 « մինչեւ Ութիւի և Կիսկիւմի վրայ իշխաւ-
 « նուիրեն կը բանեցնէին: Ետքը մէկ նգո-
 « ված հայ մը տաճկացաւ ու Յէթի կոչ-
 « վեցաւ, ասկա կամասարենց դէմ նա-
 « խանձ պահելով, զանոնք մեծերուն ու
 « փաշային խամզեց, ինքն ալ կտրտելու
 « շուն մ'էր, անոնց ունեցած արտեր,
 « պարտէզներ և գեղերը քաշեց ձեռքե-
 « րէն առաւ, ու շատ քրիստոնեայք ալ
 « բռնի տաճկացուց: Կամասրենք ալ աս
 « բանին չդիմանալով, փաշայէն հրաման
 « առին ու մնացած քրիստոնէից հետ ի
 « միասին ելան անկէց ու Հինձը գացին.
 « հոն չիֆթլիկ առին, երկրագործութիւն
 « կ'ընէին: Կամասրենք Հինձը ալ համ-
 « րայ էին: Սահակ քահանա շատ բանի-
 « բուն մարդ մ'էր, նալճիութիւն ալ կ'ը-
 « նէր, անոր համար տաճկներ նալճի
 « Սահակ քահանա ալ կ'ըսէին: Ասոր տղան
 « Աստուտոյր կամ Աստուտմուտոյր, կ'ըսէր
 « Հայրս, ես լաւ գիտեմ ու շատ բարե-
 « կամս էր. անանկ լեզուանի ու ճարտար
 « և քաջ մարդ մ'էր՝ որ Տահկի պէկեր իրմէ
 « կը քաշվէին. Աստուած ալ տուաւ՝ շատ
 « յառաջ եկաւ. ասոնց հացը՝ մէյտանն
 « էր, ասոնց դուռներ աղքատաց ու միւ-
 « սաֆիրի համար միշտ բաց էր: Ետք
 « Հայիր ասոր թշնամի եղեր էին, Ֆոանկ
 « է ըսելով, բանտ դնելով ճէրիմէ տալ
 « տուին: Անկէ ետք տուտով քաղաք գնաց,
 « ինքն ալ յերուսաղէմ ուխտ գնաց՝ մահ-
 « տէսի եղաւ, ես ալ զինքն ճերմակ մօրուք
 « տեսայ կ'ըսէր »: Ահա տիրացու. Անաս-
 « տասին պատմութիւնը, որ միւս պատմու-
 « թեանց շատ համաձայն է, որ ալ կաս-
 « կածելու տեղ մը չթողուր: Ի վերայ այսր
 « ամենայնի մենք այս այսպէս ցցընելէն
 « ետքը, դառնանք ուրիշ ճին ծերերու պատ-
 « մութեանց հետեւելով, մեր պատմութեան
 « կարգը շարունակենք մինչեւ մեր օրը:

Հ. Բ. Ս.

Ողջ էր անասոնի հիւրիկ զեղանի
 Ալընկաւալ քարայրոյ,
 Ի զեղ գանազան փայլէն դէմը երկնի,
 Լբան մայրիք զօղջոյն քոյ,
 Այն ինչ ամուշկաց փթթեալ ի մարմանդ
 Լրեւմ ըզձայնդ անուշակ.
 Միթէ կարագիւտ կամ ասող անվրկանդ
 Լինի քարնան քեզ զօւշակ,
 Ընդ քեզ ողջունեմ, հիւր զբարթարեր,
 Էւ ես ծաղկանց զեղանակ,
 Մինչ ի հովանոյս հնչեն ինդ այիր
 Թուռնք զօղորիկ եղանակ,
 Խոտորեալ աղբայն համբակ ընդ անտառ
 Կապել նարոտ երփնունակ,
 Յախորժ ծայրիդ լուր՝ կատաւ կայ ոտնառ
 Փորժէ սոխն քեզ նըմանակ,
 Իսկ յորժամ տեղան երկինք ի ծագկունս՝
 Առեալ զօղջոյնդ և խոտեռ,
 Ալեակից Տորոյ՝ նորանոր գարունս
 Դորոց զաշտաց աւտեստ,
 Թուշակ սիրունակ, բայն քո միշտ զաւար,
 Քեզ միշտ պաշտառ են երկնս,
 Յերդոս քո չրկան նըրազ արխարար,
 Էւ ոչ Ձմեռն ի քո տիս:
 Ո՛հ, ո՛ սայր փետուրս, և ինձ քո նըման
 Ըզճախ անուն թխակից,
 Յերկիր համարէն յայցեւու չըման
 Լինել քարնան ուղեկից:

ԼՅԱՆ

ԳԵՏԻՆ ՄԵՏԻԿ

Հօսիս, հօսիս այդպէս իրողով, ո՛վ Գետակ,
 Փըրփօս — փըրփօս մերթ փըշըրէ կարծրել լոյժ,
 Միքթ երազուն կը մենեղեան խորքիդ սակ.
 Դո՛ւ ալ ունիս երազ կամ յուշք ծոցն ալուց:

Ըսէ ինձի, ինչ կը բերես լեռներէն,
 Տըրտմնէ, ծիծմղ, սէր կարտի և կամ վիշտ,
 Ա՛հ, ըսէ՛ այդ ալիքներդ ինչ կը բերեն
 Երբ կը զուռն սարերէն վար լաւով միշտ:

Գիտեմ, զիտեմ անմուկն ունիս մարտերուն...
 Կը թորոքի քու ճակատդ ալ երեւուն,
 Էւ երբ նըստած ասիերուք մօտ կ'երազեմ

Ուր կը ճընձէ ջուրիդ մեղմ երգը և իմ,
 Այն պահուն երբ մոռթ մը կ'ըլլաս դու նոսն,
 Քու ալիքդ ինձ կ'ըսէ. — Ե՛իս ալ կը մեռնիմ... »:

ԱՆՍՈՐ